

Історія

УДК 27-9(497.2),,653''(045)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20424387>

Між Сходом і Заходом: християнський вибір середньовічної Болгарії

Борисова Ольга Василівна,

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри історії, археології та гуманітарних наук

Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Харківської обласної ради, Харків, Україна,

<https://orcid.org/0000-0003-0875-9065>

Прийнято: 10.05.2026 | Опубліковано: 28.05.2026

***Анотація:** Мета статті – на основі історичних джерел та наукової літератури, у тому числі праць болгарських учених-католиків, окреслити ті проблемні точки, які є у дослідженнях процесу прийняття християнства Болгарією. Використовувались такі методи історичного дослідження: загальнонаукові (аналітичний, логічний), історичні (хронологічний, історико-порівняльний), джерелознавчі – евристичний, критичний. Залучення деяких католицьких джерел, зокрема, джерел банатських болгар, окреслює наукову новизну дослідження. Результати: відображено процес християнізації Болгарії і показано великий вплив Римської церкви як на рішення болгарської влади щодо прийняття християнства, так і на сам перебіг подій навколо цього процесу. Незважаючи на те, що хрещення болгар і вирішення питання щодо статусу Болгарської церкви здійснювалося Константинополем, наводяться приклади того, що в цьому брав участь і Рим. Висвітлюється роль*

володаря Болгарії Бориса I, постать якого, як провідного діяча у хрещенні Болгарії, з часом у болгарських джерелах забувається і замінюється іншими іменами. Викладається авторська точка зору щодо того, як таке могло статися. Висновки. Християнська релігія була відома на болгарських землях з давніх давен, але здійснити християнізацію країни вдалося лише князю (царю) Борису I у 864–866 рр. Він звертався з цим і до Риму, і до Константинополя, і більш поміркована позиція останнього у питанні статусу церковної організації схилила чаші ваг на його бік. Болгарія прийняла східний варіант християнства, але у слов'янському кирило-мефодіївському обряді, який визнавав примат Папи. У науці не вирішено питання, чому ім'я Бориса I було забуто аж до середини XIX ст. навіть у Болгарії. Для пошуку відповіді на це питання запропоновано приділяти більше уваги саме латинським історичним джерелам, адже, схоже, що вони у цій проблемі заслуговують більшої довіри, ніж грецькі.

Ключові слова: автономія церкви, середньовічна Болгарія, слов'янський кирило-мефодіївський обряд, християнізація.

Between East and West: The Christian choice of medieval Bulgaria

Olha Borysova,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor of the Department of History, Archaeology and Humanities,

Municipal Institution 'Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy' of

Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0003-0875-9065>

Abstract: The purpose of the article is to outline the problematic points that exist in studies of the process of adoption of Christianity by Bulgaria, based on

historical sources and scientific literature, including the works of Bulgarian Catholic scientists. The following methods of historical research were used: general scientific (analytical, logical), historical (chronological, historical-comparative), source studies - heuristic, critical. The involvement of some Catholic sources, in particular, the sources of the Banat Bulgarians, outlines the scientific novelty of the study. Results: the process of Christianization of Bulgaria is reflected and the great influence of the Roman Church both on the decision of the Bulgarian authorities to accept Christianity and on the very course of events surrounding this process is shown. The role of the ruler of Bulgaria Boris I is highlighted, whose figure, as a leading figure in the Christianization of Bulgaria, is over time forgotten in Bulgarian sources and replaced by other names. The author's point of view on how this could happen is presented. Conclusions. The Christian religion has been known in the Bulgarian lands since ancient times, but only Prince (Tsar) Boris I managed to Christianize the country in 864-866. He appealed to both Rome and Constantinople, and the latter's more moderate position on the issue of the status of the church organization tipped the scales in his favour. Bulgaria adopted the Eastern version of Christianity, but in the Slavic Cyril-Methodius rite, which recognized the primacy of the Pope. The question why the name of Boris I was forgotten until the middle of the 19th century has not been resolved, even in Bulgaria. To find an answer to this question, it is suggested to pay more attention to the Latin historical sources, because it seems that they deserve more trust in this issue than the Greek ones.

Keywords: church autonomy, medieval Bulgaria, Slavic Cyril and Methodius rite, Christianization.

Постановка проблеми. Питання щодо того, чи таким вже однозначним був вибір Болгарією в момент прийняття християнства саме східного його варіанту, як дискутувалося в науці, так і продовжує дискутуватися. Чому все ж таки був зроблений саме цей вибір? І чи не відчував у момент прийняття рішення

хреститися самому і хрестити свій народ «князь-хреститель» Борис I уже цю дихотомію «Схід / Захід», тож свідомо зробив вибір на користь Сходу? Чи все було якось інакше? Це – питання цивілізаційного вибору середньовічної Болгарії, а такі проблеми є актуальними завжди. Як слушно відзначив І. Мельничук, «жоден дослідник епохи раннього феодалізму в Східній Європі не може оминати етап християнізації слов'ян, оцінюючи його як цілком логічний та останній щабель на шляху до рівноправного входження слов'янських держав до європейської сім'ї народів» [1, с. 36]. При цьому низка важливих питань як щодо дати особистого хрещення князя (царя) Бориса I, так і хрещення його підданих не розв'язані остаточно, що має свої причини, і цю проблему ми піднімаємо в нашій статті. Також не проведене ґрунтовне зіставлення інформації щодо хрещення царя-хрестителя і всієї Болгарії, яка міститься у греко-православних і римо-католицьких джерелах. Чому це важливо, ми показуємо у статті.

Стан вивченості теми в літературі. Дана тема ґрунтовно почала вивчатися в другій половині XX ст. Учені (росіяни Г. Літаврін, Л. Гумільов, В. Іванов, Н. Нікольський, С. Смірнов, А. Юдін, Б. Рибakov, А. Дворкін, Б. Греков та ін., українці О. Прицак, Я. Дашкевич, Д. Оболенський та ін.) приділяли деяку увагу нашій темі, але більше у пошуку паралелей у процесі християнізації Київської Русі та Болгарії. Серед сучасної української літератури варто назвати роботи П. С. Соханя [2; 3], які започаткували певну традицію української болгаристики – розгляд тих чи інших історичних питань саме в ключі болгарсько-українських взаємозв'язків, що видно з деяких спільних українсько-болгарських збірників наукових праць [4]. Назвемо і працю В. Чорнія, яка стала підсумком його багатолітніх досліджень [5]. Українські вчені зосереджуються переважно на загальнослов'янських аспектах прийняття християнства [6], що помітно по підручниках [7; 8; 9], деяких перекладах іноземних авторів [10]; є також праці як у річищі пошуку паралелей у прийнятті християнства Руссю і Болгарією [1], діях державців-хрестителів Болгарії і Русі [11], так і з історії

Болгарської церкви [12]. Подібну тенденцію щодо болгарської історіографії – розгляд історії Русі часів Середньовіччя виключно у зв'язку з темами і проблемами болгарської історії – відзначила А. Стаменова [13, с. 303]. Ми враховуємо цю наукову традицію і в своїй статті також проводимо деякі важливі паралелі у процесі прийняття християнства Болгарією і Руссю.

Болгарські науковці приділили процесу прийняття християнства Болгарією багато уваги. Це насамперед – патріарх сучасної болгарської історіографії Васил Златарські – як у праці «История на българската държава през Средните векове» [14], так і в статті, присвяченій взаємовідносинам Бориса І з Константинополем [15]. З сучасних праць варто назвати статті: Б. Ніколової [16], В. Гюзелева [17; 18], В. Асенова [19], особливо Р. Заїмової, в яких зв'язки Болгарії із Заходом посідають чільне місце [20; 21] та ін. Загалом у болгарській історичній науці досліджувана тема представлена широко, але з явним нахилом у бік вибору царем Борисом Сходу, впливи Заходу досліджуються порівняно мало, вельми обмежено досліджуються джерела болгар-католиків. А це треба робити. Джерела треба зіставляти і шляхом постановки питань до них встановлювати фальсифікації. Ми використовуємо деякі документи банатських болгар (у перекладі мого аспіранта Юрія Стефанова, який, на жаль, загинув у 2014 р. у Луганську), які з давніх давен є католиками, щоб показати, що справа з цим вибором далеко не була простою.

У цілому, на нашу думку, сучасні дослідники, хоча і мають цікаві роботи, все ж таки програють попередникам, які залишили фундаментальні праці. Немає сміливості переглянути усталені положення, відсутній, ми б сказали, «політ думки». Таке враження, що всі йдуть у фарватері попередників. У болгарській науці хоча б іде дискусія між тими, хто покладається на грецькі джерела, і тими, хто більше довіряє латинським; в українській болгаристиці немає й цього. .

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Попри значну кількість наукових праць з теми християнізації Болгарії, не враховано

належним чином ні повідомлення західних латинських джерел щодо цієї події, ні думки дослідників-католиків. Унаслідок цього недостатньо розкрита роль Римської церкви у цьому процесі, досі існують розбіжності у датуванні як особистого хрещення князя (царя) Бориса I, так і, власне, самого процесу християнізації Болгарії. Джерела ж банатських болгар-католиків в українській болгаристиці практично не досліджуються. Ми робимо спробу, так би мовити, «рвонути канон», показавши, що з вибором царя Бориса I – Схід чи Захід – справа обстоєла зовсім не однозначно.

Мета статті – на основі історичних джерел та наукової літератури, додавши деякі болгарські джерела, які раніше мало, або зовсім не залучалися українськими істориками, окреслити ті проблемні точки, які мають місце у вивченні процесу прийняття християнства Болгарією, та викласти свою думку щодо проблемних питань, виявлених під час дослідження.

Виклад основного матеріалу. Християнство з'явилося в Болгарії ще в часи римських завоювань на Балканах, зокрема – Фракії та Мезії. У III–IV ст. тут з'явилося чимало християнських громад, які згодом утворили метрополії, а мовою богослужіння стала мова найчисленнішого на той час фракійського племені бесі [22, с. 21]. З приходом на Дунай болгар на чолі з ханом Аспарухом виникла Дунайська Булгарія, яка була язичницькою. Однак, уже щодо сина хана Аспаруха – хана Тервела (грець. Τερβελοϋ) (бл. 675–721) і досі точаться суперечки, чи був він християнином, чи ні? [Див.: 21]. Про це написано в анонімній «Зографській історії», а Спіридон Габровський так повідомляє про це: «Глаголетъ Бароній: Иустиніанъ кесар болгарского короля добреѣ одароваль, в дому отпустилъ, лѣто Господне 703. И паки глаголет: Иустиніанъ кесар отне благодаренія къ Тріевелію, королю болгарскому, миръ разори и брань на него подвиже, но воспрія мздовоздаяніе: егда бо съ воинством на него изыде, пораженъ быст от болгаров, егда въ Константинополь не с многими людьми убѣже, лѣто Господне 706. После того боя Тривелій позна Господа и крестися, и

стана христіанинъ онъ первый от болгарскихъ кралеve со всѣм своим народом» [23, с. 32]. Немає жодного грецького джерела, яке б це підтверджувало, але немає й жодного, яке б це заперечувало. Археологія ж надає доказ – олов'яні печатки з написом грецькою: «Богородице, допомагай кесарю Тервелу» [Див. фото: 24]. Тервел є святим і Західної і Східної церков, а визнати християнським святим язичника, який ніколи не був християнином, жодна церква апріорі не може. У подальшому, місіонерську роль у Болгарії відігравали тисячі полонених-християн, захоплених болгарським ханом Крумом (802–814) під час війн з імператором Костянтином V Копронімом [1, с. 37].

Утім, історична доля «державця-хрестителя» болгар судилася князю (царю) Борису I (перша половина IX ст.– 907). На час християнізації слов'ян ще не відбувся поділ Християнської церкви на Східну та Західну, хоча різниці у богослужбовій практиці були. На діяльність Солунських братів Кирила і Мефодія серед слов'ян давали згоду і Константинополь, і Рим. Брати працювали насамперед для Великої Моравії, але їх натхненна праця дала вражаючі результати в іншому місці – там, де, певно, не очікував ані Константинополь, ані Рим, – у Болгарії.

У другій половині IX ст. навколо Болгарії склалася цікава ситуація. Королівство франків розвалилося на три незалежні держави, і Східно-франкське королівство проводило активну політику на своїх східних кордонах, зокрема, чинило тиск на молоду слов'янську державу – Велику Моравію. Моравські князі прийняли християнство у 30-ті роки IX ст., і їх церковна організація знаходилась у безпосередній юрисдикції регенсбурзького архієпископа. Це робило владу Великої Моравії залежною від церковної, а водночас і політичної влади Східно-франкського королівства. Вірогідно, розуміючи цю залежність, великоморавська влада шукала приводів позбутися її та знайти їй протизвагу, якою для Великої Моравії могла бути лише Східна Римська імперія. Вона не межувала з нею і не

могла загрожувати її кордонам, а також була суперницею Франкського, а згодом і Східно-франкського королівства.

І ось хіба що з цією політичною метою до Константинополя у 862 р. вирушило посольство від великоморавського князя Ростислава з проханням допомогти у поширенні вчення Христа. Важливою умовою було проповідання нової релігії зрозумілою мовою. Вочевидь, не йшлося про слов'янську літургію, а лише про вчителів-проповідників, які б, на відміну від тих, що прибували з німецьких земель, могли розтовкмачити народу зрозумілою мовою постулати нової віри, а не змушувати його вивчати чужу мову. У Константинополі радо вхопилися за таку можливість посилити свій вплив на землях під боком свого супротивника і знайшли потрібних людей – братів Кирила і Мефодія. А далі сталося диво, яке дало підстави пізніше назвати Братів «слов'янськими апостолами»: вони створили слов'янську літургію, тобто все богослужіння переклали слов'янською мовою, з чим і прибули до Великої Моравії у 863 р. Місії цих «слов'янських апостолів» у 1985 р. присвятив свою Енцикліку «*Slavorum Apostoli*» Римський папа Іван Павло II (ми її докладно розглянули [25; 26]).

І саме в цей час, зазнаючи тиску з боку Константинополя, Болгарська держава почала шукати підтримки на Заході. Спочатку відносини між Болгарією і Східно-франкським королівством були приятними, але у 853 р. цар Борис уклав військову угоду з великоморавським князем Ростиславом. У «Бертинських анналах», літопису, який з 830 по 882 р. вівся у монастирі Св. Бертина, що знаходився у Західно-франкському королівстві, є таке повідомлення: «*Bulgari, sociatis sibi Sclavis, et, ut fertur, a nostris muneribus invitati, adversus Lodowicum Germaniae regem acriter permoventur, sed Domino pugnante vincuntur*» [27, р. 43]. (*Болгари, згуртувавшись зі слов'янами, та, як повідомляють, задарені нашими проти Людовіка, короля Німеччини, суворо посунули наперед, але, покарані Богом, були переможені*). Можна припустити,

що причиною зіткнення між Борисом I та Людовиком II були інспірації дипломатів західно-франкського короля Карла Лисого. Хоча, вірогідно, він лише скористався з наслідків політики Людовика II, який прагнув поширити свою владу не лише на полабських, а й на подунайських слов'ян, де його інтереси зіткнулися зі спрямуванням болгарської політики.

На той час Болгарія обіймала значну територію у Південно-Східній Європі, а нинішня сербська столиця Белград була одним з міст Болгарії. У війні, що точилася протягом 853 р., Людовика II підтримали хорвати. Болгарські війська потерпіли поразку саме в хорватських землях, і північно-західні болгарські землі зазнали німецької навали. Саме про ці події сповістив імператор Костянтин Порфірогенет у 31 розділі своєї праці, відомої під назвою «Про управління імперією», хоча в грецькому оригіналі вона зветься «Πρὸς τὸν ἰδιὸν υἱὸν Ρωμανόν» – «До мого сина Романа»: «Знай, що архонт Хорватії спочатку, тобто від царювання василевса Іраклія, підвладний як слуга василевса ромеїв і ніколи не підпорядковувався архонту Булгарії. Але й болгари не ходили війною проти хорватів, крім архонта Булгарії Михаїла Бориса, який, вирушаючи на війну з ними і будучи не в змозі досягти успіху, уклав з ними мир, давши при цьому дари хорватам та отримавши дари від них. Однак ці саме хорвати ніколи не сплачували данини болгарам, хоча обидві сторони частенько обдаровували одна одну з приязні» [28, с. 139]. Критичний погляд на цей текст дозволяє припустити, що Костянтин не стільки повідомляє, що хорвати «ніколи не підпорядковувалися архонтові Булгарії», скільки спростовує болгарські претензії на ці землі, за вплив над якими, власне, й розсварилися Борис I та Людовик II.

Після цієї поразки Борис I змушений був укласти нову мирну угоду з Людовиком II, бо сподіватися на допомогу Карла Лисого, вочевидь, було не варто. Загалом цей альянс відповідав інтересам Болгарії, адже великоморавський князь Ростислав орієнтувався на Константинополь. Склалася така геополітична ситуація: Новий Рим підтримує Ростислава в його протистоянні зі Східно-

франкським королівством, а Східно-франкське королівство підтримує болгарського володаря Бориса у протистоянні зі Східною Римською імперією. Аби ущільнити міждержавний союз, Людовик II намовляв Бориса I прийняти християнство, і той ось-ось мав дати згоду. У такому разі церковна організація Болгарії підлягала б юрисдикції східно-франкських єпископів. Ось як про це повідомляється у брошурі, виданій банатськими болгарками: «Boris se upláši ud barzotu vazdiganjí na Moravia zarad to traši priatelstvutu na Ludovika Nemske, sas kogu skluči idno družestvu protiv Rostisláva, vladáraca na Moravia. Za ujáknivanjí na tuj družestvu sa bli preprávili i idno sprešta meždu dvámata, kuja beši pukraj Dunava blizu du Viena (860 g.). Izgladva , či tuka pukraj politikata se ij hurtuvalu i za krastiánstvu i moži, či Ludovik da ij nastájal na Borisa da išli popover ud Rim, otu idin nemsčí biskup pisa či Ludovik se trudi da pukrasti balgarete» [29, s. 21]. *(Борис перелякався швидкого зростання Моравії і через це шукав приятельських стосунків з Людовиком Німецьким, з яким уклав угоду проти Ростислава, володаря Моравії. Для укладення цього союзу вони навіть зустрілися десь на Дунаї, поблизу Відня (860 р.). Ймовірно, що тут, крім політики, розмовляли ще й про хрещення, і, можливо, Людовик намовив Бориса прийняти священників з Риму, бо один німецький єпископ писав, що Людовик прикладає зусилля до хрещення болгар).*

Утім, на Болгарію у 863 р. насунули стихійні лиха – спочатку землетрус, а потім голод. Про це повідомляє католицький абат Блазіус Кляйнер, автор «Історії Болгарії» латинською мовою (1791): «Великий голод охопив болгарську землю і не було звідки чекати допомоги, крім того насунула ще й чума. Князь особисто благав християнського Бога прийти йому на допомогу й обіцяв після цього повернути до віри підвладний йому народ. Коли прийшов кінець голоду та чумі, він прийняв істину віру» [30, с. 56]. Ромеї у відповідь почали військове вторгнення.

Деякі вчені стверджують, що, оскільки болгарки не спроможні були дати гідну відсіч грекам, то змушені були на їхню вимогу прийняти християнство від Константинополя, але, оскільки влада Болгарії очікувала на протидію своїх

підданих, то хрещення відбулося потайки [31, с. 34]. Інші ж кажуть, що ця подія відбулася восени 863 р., але не потайки, хоча й без зайвого галасу та урочистостей [32, с. 12]. Офіційно Болгарією була прийнята версія монаха і воїна Нікора Черногорця про те, що це сталося саме у 864 р., тому що існує лист Борису від Константинопольського патріарха Фотія, в якому роз'яснюються деякі питання християнської віри та церковної практики.

Проте, щодо року, в якому Болгарія офіційно прийняла християнську віру, існує ширший розподіл думок: В. Златарські вважав, що це сталося у 865 р., В. Гюзелев – у 866, а П. Мутафчиев та Г. Бакалов – 863–864 рр. Автори XVIII ст. (Спиридон Габровський та автор Зографської історії) серед головних причин навернення Бориса I до християнства подавали вплив його сестри, яка за час полону в Константинополі проїнялася християнською вірою і, повернувшись додому, привезла у своєму почті грецьких священників, один з яких за наказом Бориса I мав розмалювати у його палаці стіни картинами, присвяченими полюванню, яке полюбляв Борис. Грек, як особа духовна, не дуже знався на полюванні, а намалював картину Страшного суду Христового, яка настільки вразила Бориса, що «він обернувся до істинної віри» [33, с. 13]. Тож прийнято вважати, що Болгарія прийняла християнство від Константинополя, визнавши його зверхність, тому що хрещеним батьком болгарського монарха ставав імператор Михаїл III, від якого Борис і отримав своє християнське ім'я – Михаїл.

Однак, думки вчених щодо дати розходяться. І тут ми пропонуємо звернути увагу на один цікавий факт: як відомо, біля села Башти (південно-західна Албанія) зберігся напис про те, що *цар Борис* був охрещений 14 вересня 864 р. Питання: так цар Борис хрестився чи всі болгари разом? Так же було з Київським князем Володимиром? Спочатку він хрестився, лише потім розпочав акцію хрещення людей. Ми вважаємо, що треба розділити факт особистого хрещення Бориса I, яке могло бути в якийсь один день, і акцію

хрещення болгар, яка, дійсно, була не одномоментним процесом, яскравим виразом чого стане придушення Борисом I язичницької опозиції навесні або влітку 865 р. І цей момент ми зафіксуємо, він нам ще знадобиться.

Єдність тодішньої Християнської церкви поставила Бориса I перед вибором моделі політичного управління християнською спільнотою підданих. Західний зразок являв собою відносну незалежність церкви від імператорської влади, тоді як східний означав злиття церковного інституту та імператорської влади. Дихотомія «Схід / Захід» у цей час ще не проявилася так чітко, як це буде пізніше, коли станеться Великий церковний розкол (1054 р.), але вже назрівала. Дії царя Бориса I засвідчать те, що він намагався лавірувати, тож різницю він уже відчував.

Вважається, що східний варіант християнства був більш органічним для Бориса, сприяючи збереженню політичної незалежності Болгарії [34, с. 67]. Тож до Болгарії прибуває з Константинополя єпископ Йосип у супроводі кліру. Утім, у цей же час серед болгар діють також проповідники з різних релігій та сект. Зокрема, були з-поміж них і проповідники павликіянського вчення, іудаїзму та ісламу. Проповідники ісламу навіть запропонували Борису I, як пізніше Володимирі Великому в Києві, розповсюдити іслам на все населення країни [35, с. 12]. Утім, якщо вже все вирішено, всі вже похрестилися, то чому Борис взагалі слухає інших місіонерів? І тут ми додаємо до першого цікавого моменту другий, що дає нам підставу поставити питання: може, тому й немає точної дати християнізації, а вважається, що це було у 864–866 рр., що все було не так уже й однозначно? Адже, якби було однозначно, то зберегти точну дату принаймні особистого хрещення Бориса I грекам було б вигідно. А так щось не складається. Зафіксуємо і це.

Після свого хрещення Борис I прагне створити власну церковну організацію і наполегливо звертається з цими проханнями до Константинополя, але там весь час намагаються уникнути прямої відповіді, бо створення

незалежної церкви в Болгарії не входило до планів ані патріарха, ані басилевса. І тоді, у 866 р., 29 серпня до Риму з Болгарії прибуває посольство. І не будь-хто, а друга людина у державі – кавхан Петро їде з низкою накреслених на папері питань до самого папи. Супроводжували кавхана двоє болгарських вельмож високого рангу – боїли Іоанн та Марин. Серед історичних джерел є досить цікаве свідчення, яке надає у своїй «Історії» Андрій Бергамський (IX ст.). За його повідомленнями, до Риму їздив сам Борис І. Ось як він про це сповіщає: «Circa haec tempora in Vulgarorum gens divina aspiracio accensa est, quatenus christiani fierent et Christum dominum colerent, quoniam tanto amor caritatis in eorum regem pervenit, ut per se ipse ad aecclesia beati Petri Roma veniens, et ibi dona obtulit, et a domno papa Nicholaus catholica fide monitus, Divinitatis scientiae instructus, baptizatus et fide sancta confirmatus, recepit doctores ab eodem domno apostolico, suam reversus est patriam [36, р. 227]. *(Приблизно в цей же час на болгарський народ зійшла благодать Божя, оскільки зробилися вони християнами й шанували Христа Господом, через те, що їхнього короля охопила така любов до шанування Бога, що він особисто прийшов до церкви блаженішого Петра у Римі й паном папою Миколою був зміцнений у католицькій вірі, настановлений у божественному знанні, хрещений і зміцнений у святій вірі, і, отримавши від того ж таки апостолика вчителів, повернувся до своєї батьківщини).* Цікаве повідомлення, чи не так? На жаль, одиничне.

Водночас Борис І висилає ще й посольство до Регенсбургу, до Людовика II з проханням надіслати єпископів та священників. Цим, безумовно, політичним кроком Борис намагався через східно-франкського короля натиснути на Рим і спонукати його прихильно поставитись до намагань болгарської влади створити самостійну церковну організацію. Прикметно, що дві майже сусідні країни – Болгарія і Велика Моравія, приймаючи християнство, звертаються за допомогою у протилежні боки, до віддалених потужних країн, одна з яких знаходиться на Сході, а інша – на Заході. І що

цікаво: і Болгарії і Великій Моравії стає в нагоді папа Миколай I (Миколай Великий (Nicolaus Magnus). До речі, Константинопольський патріарх Фотій I теж звався Фотієм Великим (Ο Μέγας Φώτιος). І це зайвий раз доводить, що двом великим людям важко порозумітися, вони ж бо обидва й піддали, правда в різний час, один одного анафемі, хоча ці події і не вплинули тоді на формальну єдність Церкви.

З наказу папи Миколая I папський бібліотекар Анастасій Бібліотекар уклав «*Responsa Nicolai I ad consulta Bulgarorum*» (Відповіді Миколая I на питання болгар) [37]. Борис I у 865 р., придушивши бунт язичників проти нього, відчув розкаяння і написав листа Миколаю I з питанням: чи не надто грішним є цей його вчинок? Він у листі поставив ще багато питань. Папа Миколай I недаремно звався Великим. Вважаючи, що очолювати майбутню Болгарську церкву має якщо не патріарх, то принаймні архієпископ, у листі-відповіді Борису I дав болгарам надію на власну церковну організацію. Але залишається питання: чому Борис звертався по допомогу до Риму, а не до Константинополя, де знаходився його духівник – патріарх Фотій, якщо він вже таким був? Як результат контактів Бориса I з Римом, у листопаді 866 р. (за іншою версією у 867) до Болгарії прибуває папське посольство на чолі з кардиналом Формозою Портуенським та єпископом Павлом Популонським. Незабаром грецький єпископ Йосип, грецькі священники та весь клір, настановлений у Константинополі, зазнають тиску та переслідувань. У Болгарії починають діяти римські священники.

Варто дещо розповісти про папських легатів, очільників римського посольства, що прибуло до Болгарії. Як не дивно, але їхня діяльність, принаймні де в чому, нагадує поневіряння Кирила та Мефодія у Великій Моравії. Спочатку їх прийняли на вищому рівні й усе було чудово. Навіть більше – Борис I звернувся до Риму з проханням призначити кардинала Формозу головою Болгарської церкви, але папа Миколай I відмовив.

Кардинала Формозу відкликали і він повернувся до Риму. Згодом його обрали Римським папою, а після смерті він був засуджений, і серед іншого йому закидали надто тісну співпрацю з Константинополем. Папу Формозу витягли з домовини, вкинули до річки Тибр, а згодом лише перепоховали. І тільки за часів папи Іоанна IX, який очолював Римську церкву в 898–900 рр., тіло папи Формози поховали в соборі Св. Петра. У Римі ж поховано і Кирила Філософа, правда, не в соборі Св. Петра, а в церкві Св. Климента.

А ось щодо Павла Популонського відомостей значно менше. Тож і тут варто навести думку банатських болгар. Так, католицький парох-декан з Вінги Яню Васильчин ипше: «Za Páulusa néma zabelezanu kako se-j dugudilu, ama možimi da si predstávimi či toj i na dálja ij sedel u Bulgárija i si-j kárel počnata rabota. Spured či-j uvél rimskata misa toj i na dálja ij daržál tozi rit, kujétu u unuj vreme ij blo vazmožnu. Se znáj či u unuj vreme i u Konstantinopol ij imálu čarkvi u kujatu sa daržáli rimskata misa i rimsčija rit. Taj či ij vazmožnu za idin del na balgarete, vernicite na biskupa Páulus da sa ustánali rimsčija rit i da sa ustánali još dalgji gudini na tozi rit. U knjigata “Historia Domus” ud Stár Bišnov ij zabelezanu i tuj sa-j zali ud nejdi, či na teze vernici na Páulusa sa dumali palčene» [38, s. 13]. *(Щодо Павла немає відомостей як йому йшлося та можемо припустити, що він і надалі перебував у Болгарії і продовжував розпочату роботу. Через те, що він увів римську літургію, то й надалі тримався неї, що на той час йому вдавалося. Треба відзначити, що на той час і в Константинополі були церкви, які трималися римського обряду. То, можливо, що частина болгар, парохіяни Павла, які сприйняли римський обряд, трималися його довгі роки. У книзі «Historia Domus» зі Старого Бішнова відзначено про них, що на тих віруючих, які трималися Павла, казали павликіяни).* Цю думку поділяє значна кількість банатських болгар. Вони тримаються цієї версії тому, що вона стверджує їхню споконвічну приналежність до Римо-католицької церкви – на противагу теорії,

яка виводить банатських болгар із прихильників середньовічної павликіянської єресі, що неправильно і некоректно [Докл.: 39].

Проте співпраця болгарського уряду з Римом виявилася не надто міцною. Болгарська влада прагнула створення церковної організації, що була б незалежною від керівництва інших духовних владик і підлягала світській болгарській владі. Рим це не сприймав. До того ж незабаром помер папа Миколай I, а новий папа Адріан II був у цих питаннях менш гнучкий. Він уважав, що церква Болгарії має підлягати Риму, як це було майже по всій Західній Європі. Римська курія не зважала на вимоги Бориса I і недооцінювала його рішучості в цьому питанні. Константинополь, на відміну від Риму, врахував рішучість Бориса, тож незабаром після того, як у жовтні 867 р. патріарха Фотія було замінено на більш поміркованого Ігнатія, який і почав вирішувати болгарське питання, враховуючи бажання обох сторін, стан речей змінився на користь Константинополя.

До речі, це було друге обрання Ігнатія на цю посаду. Уперше він обирався патріархом у 847–858 рр., потім його змінив Фотій I. Удруге Ігнатій очолював Константинопольську патріархію у 867–877 рр. Саме за патріаршества Ігнатія відбувся VIII Церковний собор (5 жовтня 869 р.–28 лютого 870 р.), який був оголошений Вселенським, незважаючи на свою крайню нечисленність (він не визнається православними церквами як Вселенський; ми обережно ставимося до таких речей, тому пишемо «Церковний»). На ньому розглядалося болгарське питання, але суперечки були такими, що аж тільки 4 березня 870 р. болгарське посольство було запрошене на засідання, де імператор Василь I Македонець підняв питання щодо юрисдикції Болгарської церкви у присутності патріархів Константинополя, Олександрії, Антиохії, Єрусалиму та Римського посольства.

I Східні церкви ухвалили впровадження в Болгарії автономної архієпископії, яка мала підлягати Константинопольському патріарху, але обирати предстоятеля Болгарської церкви мали з середовища болгарського кліру і зі згоди болгарського володаря. Хоча цар Борис ставив питання про

повну самостійність Болгарської церкви. Сталося інакше, але нічого й дивного – у здатності обвести навколо пальця новонаверненого «варвара» грекам не було рівних. Та й титул «архонт», який було надано Борису I свідчив зовсім не про рівноправні й політичні відносини володаря Болгарії з Константинополем.

Представники Риму протестували проти цього рішення собору, але все потонуло у страшній колотнечі. Адже собор на вимогу папи Адріана II не тільки підтвердив скинення Фотія, а й (увага!) *визнав верховенство Римського папи*, проголосивши його непідсудність навіть Вселенському Собору. Майже всі соборні отці-прибічники Фотія, зберігаючи йому вірність, відмовилися підписувати визначення собору. Разом із Фотієм вони всі, понад 200 осіб, були скинуті. Схоже, це й не дало можливості послам Римського папи належним чином відстояти позицію Риму в болгарському питанні. Можна припустити, що їх розслабило оте визнання собором примату Папи і вони вирішили, що понтифік згодом цю проблему вирішить сам.

Однак, так не сталося. Бо після смерті Ігнатія Фотій знов став патріархом і вже при ньому відбувся названий знов Восьмим (VIII) Вселенський собор 880 р. (Четвертий Константинопольський). Найголовнішим питанням, яке папа Іоанн VIII хотів на ньому вирішити, було визнання за Римом прав на Болгарію. Але ця вимога була відкинута – отці собору заявили, що це питання начебто знаходиться в компетенції імператора. Собор 869–870 рр., яким було підтверджено скинення Фотія і визнано верховенство Папи, був засуджений, а його рішення визнані нікчемними. Так, а як же болгарське питання, якщо рішення собору, де воно було вирішене, стали «нікчемними»? Тут греки маху не дали: собор підтвердив автономію болгарської архієпископії. Папа Іоанн VIII рішення цього собору прийняв, чим, по суті, «кинув» болгар заради омріяної ним «єдності церкви». Згодом папи схаменуться, почнуть не визнавати той собор, але буде вже пізно.

Тож церковна організація в Болгарії постала такою, що залежала від світської влади, хоча офіційно це і не затверджувалося. У цьому полягає релігійно-політична значимість для Болгарії рішень соборів 870 і 880 рр. – модель візантійського цезаропапізму в країні ставала нормою, що буде мати наслідки в подальшому. Болгарські володарі ж і надалі при нагоді, зокрема при погіршенні відносин з Константинополем, не цуралися шукати підтримки у Римській церкві. Йордан Табов так пише про стосунки учня Кирила і Мефодія Климента Охридського з Римським престолом: «Аспірації Ватикану щодо християн Епіру добре знані; а Климент ще на початку своєї діяльності як духівник був пов'язаний з папою і Західною церквою. Розташування міста Велика на березі затоки Адріатичного моря надавало йому чудові можливості підтримання стосунків з Римом; з цієї точки зору він був ближче до Риму, ніж до Царгороду» [40, с. 22].

Це – важливе спостереження: у ранній Болгарській церкві її провідний теолог та ідеолог тяжіє більше до Заходу, ніж до Сходу, контактує з Римом, і ніхто його не репресує. Але це витікало не стільки з географії, скільки з того факту, що Болгарська церква дотримувалася слов'янського кирило-мефодіївського обряду, за яким визнавався примат Римського папи. І Константинополь певний час змушений буде це терпіти. Активно греки почнуть тиснути й обмежувати цей обряд після падіння Першого Болгарського царства і встановлення прямого ромейського панування в 1018 р. Усе XI–XII ст. Константинополь буде намагатися витіснити давньослов'янську мову з богослужіння, називаючи її «варварською» – це традиційно пояснюється тим, що його церква в цей час впала в так зв. «тримовну єресь». Але треба дивитися глибше: греки так викорінювали в Болгарській церкві той примат Папи. Тому повністю витравити давньослов'янську мову з богослужіння їм не вдалося, бо традиція Солунських братів і Климента Охридського була сильною і живучою, а ось примат Папи вони таки знищили.

Зазначимо, що Римська церква так і не визнала остаточно втрату свого впливу на Болгарію. Про це свідчить, зокрема, лист папи Іоанна VIII до хорватського князя Домагоя, датований груднем 872, або травнем 873 р. Так, Іоанн VIII пише: «Ad mentem reducimus, qualiter Greca falsitas Bulgarorum nobis iure pertinentem patriam per Ignatium, quam nos recuperaveramus, occupare non timuit» [41, с. 138]. *(Повертаючись до думки, як грецька підступність захопила, завдяки Ігнатієві, болгарську батьківщину, яка належала нам і яку ми б повернули).* Пізніше, як ми зазначали, представники Риму будуть вимагати перегляду болгарського питання, але греки категорично відмовилися. Християнський світ вже йшов до розділення назавжди.

У Болгарії в усі часи існували, хоча і нечисленні, прихильники римського обряду. Серед католиків вважається, що не лише цар Борис I, а й хан Тервел (поч. VIII ст.) не тільки був християнином (як ми писали вище), а був прихильником саме Римської церкви. Про це пише Р. Заїмова [21]. І тут ми підходимо до дуже важливого моменту: на Заході досить швидко забули, за правління якого государя Болгарська держава стала християнською, що, у принципі, можна пояснити втратою інтересу до цього питання. Як пише А. Влаєвська, «може здатися дивним, але це – факт, що після Афанасія Бібліотекаря (пом. 880) та після анонімного упорядника Фульдських анналів (IX ст.) це ім'я з'являється хіба що в Annales ecclesiastici Баронія як Богорис-Михаїл і звідси, більше у формі Богорис, входить до сучасної західноєвропейської історіографії. Упродовж всього середньовіччя ім'я володаря хрестителя болгар залишається невідомим на Заході» [42, с. 47]. А абат монастиря Св. Петра і Павла у Тірхауптені, що поблизу баварського міста Аусбурга, Петер Вагнер на початку XVI ст., згадуючи події, за яких відбулося хрещення болгар, писав: «А на питання, яке ім'я мав той найхристиянніший володар, ми, можливо, ніколи не відповімо» [Цит.: 43, с. 423].

Утім, така ситуація була не лише серед західних авторів. Як не дивно, але і деякі болгарські автори (принаймні, автори XVIII ст.) плутають Бориса з іншими володарями. Найяскравішим підтвердженням цього є повідомлення в так зв. анонімній «Зографській історії», написаній у Зографському монастирі на Афоні десь у 60-х рр. XVIII ст. і збереженій до нашого часу завдяки копії, яку зробив у 1785 р. чернець Яків. «Зографська історія» має оригінальну назву: «История вкратце о Болгарословенском народе», і ось що пише її автор: «Мефодий же имея некоего секратора грека Феодора и той Муртагона часто учаше веры христианския. И обрати ся и верова и посла в Царь град Муртагон яко да пошлют ему архиерея и священники да крестит ся. Но тогда быше смущение в Царе граде за царство и патриаршество когда Фотий патриарх прою имея на святого Игнатия, того ради никтоже прииде из Царя града. Царь болгарский посла в Рим к папе Николаю, и посла архиерея Формоса, кой после и папа бысть, и Павла. И крестиша царя и всю Блогарию, и наречен бысть Муртагон во святом крещении Михаил Иоанн» [Цит.: 44, с. 634–635].

У цьому уривку розповідається про хрещення болгар якраз римським духовенством. Згадуваний Мефодій, це – духівник з почту сестри болгарського володаря. Останнього ж названо Муртагоном, тобто Омуртагом, який володарював у 814–831 рр. і був царю Борису прадідом. Майже без суттєвих змін переповідає цю історію й Христакі Павлович у виданій ним у 1844 р. книзі «Царственник, або історія болгарська» [45, с. 22, 29–32]. Тож, як бачимо, Омуртаг не має жодного відношення до описаного епізоду хрещення.

Серед болгарських літописів є всього один, у якому досить впевнено вказується провідна роль Бориса I у християнізації болгар. Цей літопис має назву «Сказаніє Исаїе пророка како възнесенъ бысть агглом до 3-го небесъ», він ще відомий як «Болгарський апокрифічний літопис». Його відшукав видатний славіст А. Гільфердінг у другій половині XIX ст. у Преображенському монастирі в Москві, який належав до старообрядницької церкви. Дослідники вважають, що цей літопис

написано щонайменше в другій половині XI ст., і в ньому викладаються богомільські ідеї [Докл.: 46]. А в цьому літопису є ось таке повідомлення: «И по оумрътїю же Изота царя паки прѣемь царство блгарское сынъ его Борис, и бѣст благочѣстив и благовѣрнь сѣло. И тыи царь крѣсти всю землю блгарскоую и сзда цркви по земли блгарстѣи, и на рѣцѣ Брѣгалници, и тоу прїемь царство» [47, с. 234]. Також іще в «Синодику царя Борила», який помер у 1218 р., згадується Борис І: «...блгарскимъ царем: Борусу прьвому царю блгарскому нареченному в святѣм крещении Михаилъ» [48, с. 77].

Отже, стає ясно, що ще в XI ст. болгарські автори були добре обізнані з іменем хрестителя Болгарії, але пізніше ці відомості «кудись ділися», і, судячи з праці Х. Павловича, ще в 1844 р. залишалися невідомими. Як таке могло статися? А звернемо увагу на те, що літопис, знайдений А. Гільфердінгом, був «апокрифічним», тобто відкинутим (богомільство), а тому був забутий. Про те, що греки тотально контролювали церковну літературу, добре відомо хоча б по тому, як греки-митрополити викорінювали оригінальне Київське християнство в Київській Русі та його книжний спадок і все робили, аби позбутися князів-патріотів, що прагнули духовної незалежності від Константинополя. У Болгарії, вочевидь, всю літературу, в якій йшлося про царя Бориса І та його роль у християнізації Болгарії, греки або знищили, або змусили переписати так, як їм було вигідно. «Сказаніє Ісайї пророка» ж зберіглося саме тому, що було відкинуте і зберегли його лише старообрядці. А «Синодик царя Борила», який був перекладом константинопольського Синодика 843 р., і зроблено його було у зв'язку зі скликанням царем Борисом у 1211 р. в Тирново церковного собору для засудження і викорінення так зв. богомільської єресі [49, р. 84], саме тому й зберігся, що греки ненавиділи болгарське богомільство.

Утім, оригінал «Синодика» втрачено, текст відновлювався видатним славістом початку XX ст. М. Г. Попруженком за двома більш пізніми списками (Палаузівському /XIV ст./ і Дриновському /XVI ст./), які перебували в приватних

колекціях, і чи був розділ «Начало болгарських царів», де, власне, й згадується цар Борис, в обох списках, чи тільки в одному з них, дослідники не пишуть. А це важливо, бо так можна було б виявити, фальсифікувався він чи ні.

Викидання ж імені царя Бориса з православних болгарських книг змушує пильніше приглядітися до повідомлень західних джерел і дає підстави стверджувати, що відомості про нього «кудись ділися» не просто так. Можна так це пояснити: зв'язки царя Бориса I з Римом були такими тісними, що греки його настільки зненавиділи, як і слов'янський обряд з його приматом Папи, введений у Болгарії, що змусили болгар викреслити його з книг і забути. Але можна висловити сміливішу думку: а якщо щодо особистого хрещення Бориса I (яке тоді цілком могло бути 14 вересня 864 р.) легендою є не його хрещення римським пресвітером Павлом (легендою може бути оповідь про його хрещення папою Миколаєм I), а хрещення Фотієм за участі «хрещеного батька» імператора Михаїла? Надто вже розпіарена ця акція Православною церквою. А на ділі що ми маємо з джерел? Лист Борису від патріарха Фотія? Так йому і папа Миколай відповідав листом. Грецькі джерела про процес християнізації Болгарії є, але це – інша справа. Питання є щодо Бориса I. А тут хіба що у Продовжувача Феофана є інформація про його хрещення, а так і Георгій Амартол, й Іоанн Скілиця, і Псевдо-Симеон Логофет та ін. натискають більше на «хрещенні болгар». А про Бориса, схоже, – самі переповідки легенд.

Ні, тільки за акт хрещення Болгарії у слов'янському кирило-мефодіївському обряді з його приматом Папи імена керівників держав, за правління яких це здійснювалося, не викидають з історії. Не примусили ж греки викинути з руських літописів ім'я князя Володимира-«хрестителя Русі»? А він же церкву фундував узагалі особливу, а сам хрестився ні в якому не православ'ї чи навіть слов'янському обряді – дивіться аріанський Символ віри, який він виголошував при цьому, зафіксований у «Повісті минулих літ» Нестором. А це взагалі навіть не слов'янський обряд, а ніщо інше, як аріанська

ересь! І – нічого, Константинополь, нещадний до єретиків, стерпів, адже грек-митрополит, який уже стояв за спиною монаха Нестора, коли той писав Літопис, навіть той аріанський Символ віри не змусив переписати на «правильний», а вже тим більше все викидати про Володимира з тексту.

Чому ж з Борисом так обійшлися? Тому що до чогось докопалися. Але стали діяти саме після 1054 р., коли Рим уже не міг впливати на те, що відбувалося у православ'ї, – виписувати легенди про сестру, картину «Страшний суд», Фотія-духівника, «хресного батька» басилевса тощо. Але, мабуть, самі зрозуміли, що все це малопереконливо, перелякалися, що нащадки зможуть теж до чогось «зайвого» докопатися, і вирішили, що в джерелах все має бути зачищене під нуль разом з іменем «царя-хрестителя». Що ж могло бути причиною такої нищівної акції? Тільки «лютий ворог» – Рим.

Тож ситуацію ми бачимо так: царя Бориса І хрестив 14 вересня 864 р. римський пресвітер Павло, греки перелякалися і пообіцяли самостійну церкву, Борис повірив і допустив до Болгарії грецьких священників для хрещення підданих. Але греки не виконали обіцянки, давши Болгарській церкві тільки статус автономної архієпископії, підпорядкованої Константинопольському патріархату. Після окупації Болгарії а 1018 р. і Великого розколу 1054 р. вони вичистили з болгарської церковної літератури все, що не відповідало їх інтересам, виписали купу легенд про хрещення болгар так, що виходило, що це робили тільки вони самі, а потім, вочевидь, не задовольнившись і цим, максимально вичистили інформацію про особу володаря, при якому Болгарія стала християнською. В Київській Русі буде схожа ситуація, але Русі поталанило у цьому, бо вона не була окупована Східною Римською імперією.

Висновки. Християнська релігія була відома на болгарських землях з давніх давен, але здійснити християнізацію країни вдалося лише князю (царю) Борису І у 864–866 рр. Борис І при цьому звертався і до Риму, і до Константинополя, але більш поміркована позиція останнього у питанні

статусу церковної організації схилила чаші терезів на його бік. Болгарія прийняла східний варіант християнства, але у слов'янському кирило-мефодіївському обряді, який визнавав примат Папи. Церква отримала статус автономної архієпископії під омофором Константинопольського патріарха, хоча Борис I наполягав на самостійній церковній організації. Так контроль світської влади над церквою в Болгарії став нормою, хоча це ніде не було прописано.

Учені не вирішили питання, чому ім'я царя Бориса I було забуте аж до середини XIX ст. навіть у Болгарії. Наша думка: оті «таємності» щодо нього, різні оповіді з грецьких джерел про «впливи», «освячення», «хрещеного батька басилевса» тощо – скоріш легенди, ніж правда. Грецька церква, а з нею і Болгарська свідомо вичистили всю інформацію про царя Бориса тому, що його особисто таки охрестив римський пресвітер Павло. Тому в питанні особистого хрещення царя Бориса I у нас є більше підстав довіряти латинським джерелам, ніж грецьким.

Майбутнім дослідникам процесу прийняття християнства Болгарією варто приділити якомога більш пильну увагу вивченню латинських та інших західних джерел (зокрема, польських). Цікавим було б й історіографічне дослідження цієї проблеми в польській та чеській болгаристиці.

Список використаних джерел

1. Мельничук І. Історичні паралелі в прийнятті християнства Болгарським царством та Київською Руссю. *Волинські історичні записки*, 2011. Т.6. С. 36–44.
2. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей, Киев : Наук. думка, 1976. 290 с.
3. Сохань П. С. До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст. *Софія Київська : Візантія. Русь. Україна. Вип. III : збірка наукових праць*,

присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Рєдіна (1863–1908)
/ відп. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик. Київ, 2013. С. 41–57.

4. Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць / Упоряд.: І. Манасієва, І. Матяш; Ред. кол.: В. Смолій (співголова), Д. Вачков (співголова), О. Бачинська, Г. Боряк, С. Віднянський (заст. голови), В. Власенко, Ю. Грищенко та ін. Київ : Інститут історії України, 2019. 560 с.

5. Чорній В. П. Історія Болгарії. Львів : ПАІС, 2007. 404 с.: іл., карти.

6. Шепетяк О. Християнізація західних слов'ян. *Київські філософські студії: матеріали наук. коні. (Київ, 17–18 травня 2018 р.): тези доповідей* / за заг ред. проф. Р. О. Додонова. Київ : Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, 2018. 221 с. С. 172–175.

7. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: навч. посібник / За ред. В. І. Ярового. Київ : Либідь, 2001. 628 с.

8. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред Л. Зашкільняка. Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2001. 658 с.

9. Десятинчук І. Історія південних і західних слов'ян від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навчальний посібник. Рівненський держ. гум. ун-т. Київ : Кондор, 2018. 633 с.

10. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства /З англ. пер. Р.Ткачук та Ю.Терех. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.

11. Роменський А. А. Князі-хрестителі Болгарії і Русі: пошук аналогій. *Дриновський збірник*. Софія-Харків, 2017. Т.10. 541 с. С.121–127.

12. Димчик Р. Болгарська православна церква: витоки й сьогодення. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Філософські науки*. 2015. Вип. 95. С 293–297.

13. Стаменова А, Релігійні зв'язки Русі з Болгарією в болгарській історіографії другої половини ХХ–початку ХХІ століть. *Colloquia Russica*. Krakow, 2018. Series 1. Vol.8. S. 303–310.
14. Златарски В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1: Първо българско царство. Ч. 2: От словянизацията на държавата до паденето на Първото царство. София: Акад. Издателство Марин Дринов, 1994. 892 с.
15. Златарски В. Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия. *Васил Златарски. Избрани произведения в четири тома* / Под ред. П. Петрова. София : Наука и изкуство, 1972. Том I. С. 230–266.
16. Николова Б. Неравният път за признанието. Канонично положение на Българската църква през Средновековието. София : Гутенберг, 2001. 142 с.
17. Гюзелев В. Покръстване и християнизация на българите. София : Тангра ТанНакРа, 2006. 296 с.
18. Гюзелев В. Папството и българите през Средновековието. Пловдив : Фондация «Българско историческо наследство», 2009. 487 с.
19. Асенов В. Покръстването на българите – митове и факти. Българската история, 24 юни 2019. URL: <https://bulgarianhistory.org/pokrustvane-na-bulgarite/> (дата звернення: 15. 11. 2025).
20. Заимова Р. Католическите мисии, Солун и българите. *Сб. Солун и българите* / Съст. Ю. Константинова, Н. Данова, Й. Желев. София ИБЦТ, 2019. С. 307–336.
21. Заимова Р. Католикът хан Тервел? *Интердисциплинарна научна конференция Оксидентализмът*, 4–5 май 2005. Българско общество за проучване на 18 век. URL: <http://bulgc18.com/occidentalism/zaimova.htm> (дата звернення: 21. 11. 2025).
22. Walczak-Mikołajczakowa M. Chrześcijańska Bułgaria. Poznań : Księgarnia Św. Wojciecha, 2007. 258 s. DOI: <https://doi.org/10.32798/zl.1589>

23. Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ. Сочинися и списася въ лѣто 1792 Спиридономъ Іеросхимонахомъ. Издава Св. Синод на Българската Църква. София : Печатница на Ив. Г. Говедаровъ и С-іе. 1900. 200 с.
24. Shtaparov. Защо Тервел е царувал два пѣти и станал християнски светец. 15.11.2020. URL: <https://shtaparov.blog.bg/politika/2020/11/15/zashto-tervel-e-caruval-dva-pyti-i-stanal-hristiianski-svete.1735457?reply=5376312> (дата звернення: (21.11.2025)).
25. Борисова О. В. Місійна діяльність «слов'янських апостолів» Кирила і Мефодія у світлі Енцикліки папи Іоанна Павла II «Slavorum Apostoli». *Українське релігієзнавство*, 2013, №68. С. 120–132.
26. Borysova O. The role and signification of Cyril and Methodius' activity among the Slavs in the Encyclical «Slavorum Apostoli» by John Paul II. *Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Серія Історія* / ред. кол. Василь Ільницький (гол.ред.) та ін. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2020. Вип. 3/45. С. 328–345. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.3/45.203951>
27. Annales Bertiniani. Recensuit G. Waitz. Hannoverae : Impensis bibliopolii hahniani, 1883. 173 p.
28. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва : Наука, 1991. 496 с.
29. Náša istorija. Parvotu balgarsku cárstvu. Banat 1738-1938. 200 gudini u Banata (života i običája na banatsčite balgare). Timișoara: Banatsci balgarsci glásnič, 1938. 158 s.
30. Клайнер Б. История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. / Ред. Ив. Дуйчев и К. Телбизов. София : Изд-во на БАН, 1977. 205 с.

31. Нягулов Б. История на българите. Учебник за чуждестранни граждани, кандидатстващи във висши училища в Република България. София : Издателство «Дамян Яков», 2002, 244 с.
32. Караиванов Н. Записки по българската история. Одесса : Optimum, 2005. 166 с.
33. Ангелов П., Бакалов Г. История на България. София : Булвест, 2000. 511 с.
34. Нейчева Л. В. Християнска идея в Болгарії та її обумовленість кирилівською традицією. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*. Вип. І(6), 2016. С.108–113.
35. Хюсеин М. Помаците и торбеши в Мизия, Тракия и Македония. София, 2007. 167 с.
36. Andreae Bergomatis historia. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Langobardicarum et Italicarum. Hannover : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. T. I. 636 s.
37. Responsa Nicolai I Papae ad consulta Bulgarorum., cap. LXVII. *Латински извори за българската история* / Ред.: Иван Дуйчев, Михаил Войнов, Борислав Примов, Велизар Велков. Т. 2. София : Изд-во на БАН 1960. С. 107–108.
38. Vasilčin J. Bišnuvenete i tejnata čarkva. Timișoara: Brumar, 2004. 100 s.
39. Walczak-Mikołajczakowa M. Bułgarzy banaccy – fenomen trwałości kultury. *Poznanskie studia slawistyczne / PSS*, 2015. NR 8. S. 229–239. DOI: 10.14746/pss.2015.8.15.
40. Табов Й. За Величката епископия и някои български земи по времето на царете Борис и Самуил. *История*, 2011, № 5. С. 5–28.

41. Латински извори за българската история. Т II, съставили и редактирали Ив. Дуйчев, М. Войнов, С. Лишев, Б. Примов. София : Изд-во БАН, 1960. 412 с.

42. Влаевска А. Образът на княз Борис-Михаил в католическата историография IX–XVIII в. (от Регинон, аббат на Прюм, до кардинал Цезар Бароний). *Fundamenta Europaea*. Vol. V; Num. 8-9; Poznan–Uman, Adam Mickiewicz University in Poznan, Poland; Pavlo Tyczyna Uman State Pedagogical University, Ukraine; 2010. С. 47–64.

43. Бърлиева С., Баталова С. Покръстването на българите в хронографията на западното средновековие. *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад, Medieval Christian Europe: East and West*. София, 2002, с. 421–423.

44. Иванов Й. Български старини из Македония. София, 1931. Преиздадено фототипно под редакцията на проф. Боню Ангелов и проф. Димитър Ангелов през 1970 г. София : БАН «Издателство наука и изкуство». 704 с.

45. Павлович Х. Царственикъ или исторія Болгарская. *Будиму. Писмени* Кр. Свеучилишта Пештанскогъ, 1844. 80 с.

46. Аргировъ С. Географическитѣ имена на българското видѣние на пророкъ Исаия. *Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество*. София : Година, 1898. Кн. LV–LVI. С. 261–267.

47. Сказаніе Исаіе пророка како възнесенъ бысть агглом до 3-го небесы. (Български апокрифен летопис). *Йордан Иванов. Богомилски книги и легенди*. София : Наука и изкуство. 1970. 414 с.

48. Попруженко М. Г. Синодикъ царя Борила. Изд. Българската академия на наукитѣ. София : Придворна печатница, 1928. 100 с; л. 202 а.

49. Dobychina A.S. Synodik of Tsar Boril. *Materials for the virtual Museum of Slavic Cultures*. Issue II. Сб. науч. статей на англ. яз. / Сост., отв. ред. И.И. Калиганов. 2020. С. 84–88. DOI: 10.31168/0436-7.14.